

Особливості просторової поведінки носіїв межиріцької верхньопалеолітичної традиції

Шидловський Павло

к.і.н., доцент, завідувач кафедри археології
та музеєзнавства Київського національного
університету імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська 60, Київ, 01033, Україна, e-mail:
prehist@knu.ua. ORCID: 0000-0001-6771-812X.

Гладких Михайло

д.і.н., професор, Київський національний
університет імені Тараса Шевченка,
вул. Володимирська 60, Київ, 01033, Україна,
e-mail: arch@univ.kiev.ua.

Пам'ятки межиріцької традиції епіграфету Середнього Подніпров'я демонструють важливі аспекти сезонної мобільності й функціонального використання простору. Так, дослідження четвертого господарсько-побутового комплексу Межиріцької стоянки виявило особливості організації житлового простору у зв'язку зі специфікою розташування функціонально різних об'єктів всередині та навколо жител, побудованих з використанням кісток мамонта.

При дослідженні внутрішнього заповнення четвертого житла встановлено диференціацію господарської активності на різних ділянках помешкання. Ця функціональна різниця всередині жител свідчить про різні аспекти суспільного життя, включаючи можливу гендерну та економічну спеціалізацію. Планіграфія окремих господарсько-побутових комплексів демонструє яскраву симетрію в розташуванні об'єктів навколо центрального вогнища та орієнтацію за сторонами світу. Централізована організація простору простежується не тільки на рівні окремого поселення, але і на рівні мікрорегіону в цілому, виявляючись у взаємозв'язку між базовими поселеннями з монументальною архітектурою та короткочасними літніми стоянками.

Сезонна мобільність вплинула на формування світоглядних уявлень, які знайшли відображення у просторовому розташуванні об'єктів та у «ландшафтному орнаменті», створеному первісними мешканцями. Орнаментальність у мистецтві, архітектурі та розташуванні антропогенних об'єктів свідчить про процес олюднення, доместикації простору та символічне опанування ландшафтом. Ці явища слугували важливими інструментами психологічної адаптації групи до умов кінця вюрмського гляціалу, забезпечуючи сталість існування в умовах змінного клімату.

Ключові слова: мисливці-збирачі, верхній палеоліт, східний епіграфет, межиріцька культура, археологічний об'єкт, просторовий аналіз.

Вступ

Автори виходять з позиції, що будь-яка штучна діяльність передбачає структурування простору та часу, утворення «логічних» структур з метою впорядкування хаотичності навколишнього середовища. Таке вибудовування «порядку» відбувається через утворення симетричних бінарних опозицій, складання класифікаційних схем, надання предметам і об'єктам визначених форм та їхнього певного розташування у просторі (Levi-Strauss 1963, 132-161, 291-292). Людська діяльність проявляється у доместикації середовища – у створенні через об'єкти-символи контролюваного людиною часу і простору. Накладання соціальної поведінки та організації на простір відображається у структурі житлових та поселенських пам'яток (Leroi-Gourhan 1993, 313-315, 322-325). Такий підхід дозволяє значно розширити джерельну базу з вивчення первісної поведінки та світоглядних явищ, залучаючи в якості об'єктів досліджень не тільки «предмети мистецтва», а й «топологію» різноманітних пам'яток, в якості ландшафтного орнаменту – свідчення опанування групою *Homo sapiens* територією певного мікрорегіону.

З метою розкриття особливостей поведінки первісного колективу на рівні мікрорегіону, слід провести просторовий аналіз археологічних об'єктів, які належать до решток життєдіяльності єдиної групи населення і є гомогенними в культурному, хронологічному та географічному контексті. Для поставленої мети в рамках верхнього палеоліту Східної Європи повною мірою підходять об'єкти, залишені т. зв. межирицькою культурою (М. Гладких), або межирицькою індустрією традицією східного епігравету (Д. Нужний), яка була поширена на території Середнього Подніпров'я 17-15 тис. рр. від наших днів і представлена такими основними пам'ятками, як Межиріч, Гінці, Добраничівка, Семівка I – III та Бужанка II (Гладких 1977; Нужний 2008).

Культурна спорідненість об'єктів, що належать до цієї спільності підтверджується проведенням технологічним аналізом крем'яних комплексів, що походять з різних антропогенних прошарків та різних господарсько-побутових комплексів Межирицької стоянки, Добраничівки, Семівки I – III (Нужний та ін. 2017). Відносна синхронність об'єктів, технологічна та територіальна єдність дають можливість стверджувати, що ми маємо справу з рештками життєдіяльності одного суспільства (Shydlovskiy, Tsvirkun et al. 2022, p. 212–217).

Важливе значення для розуміння особливостей просторового розташування об'єктів на верхньопалеолітичних стоянках мало визначення І.Г. Шовкоплясом поняття «господарсько-побутовий комплекс» (ГПК). ГПК – це просторовий (поселенський) модуль, який складається з решток безпосередньо житла разом із господарськими об'єктами навколо нього і є результатом діяльності однієї господарської одиниці первісного колективу. Як було виявлено, такі основні об'єкти як житла, виробничі центри, вогнища та ями-сховища, завжди розташовуються у певному взаємозв'язку, утворюючи чіткі поселенські структури (Шовкопляс 1971). Для середньодніпровської «мадленської» культури дослідник відзначав найрозвиненіший етап у розвитку ГПК, який був зафіксований на пам'ятках Гінці, Мізин та Добраничівка. На цих стоянках були досліджені округлі житла, побудовані з використанням кісток мамонта у спорудах. Ці житла були центральними частинами окремих ГПК, які склалися з ям, виробничих центрів і зовнішніх вогнищ (Шовкопляс 1971, с. 17–19). Дослідження ГПК набуло нового значення після виявлення Межирицької стоянки у 1965 році. Три житла цієї пам'ятки були повністю досліджені експедицією під керівництвом акад. І.Г. Підоплічка протягом 1966 – 1974 років. (Підоплічка 1969, с. 111).

Великого значення для розуміння організації поселенського простору стародавніх мешканців

стало відкриття та дослідження четвертого житла Межирицької стоянки, проведене М.І. Гладких. Аналізуючи розташування великих кісток мамонта в споруді, дослідник звернув увагу на симетричність і ритмічність конструкції зовнішньої обкладки. Він також зафіксував факти протиставлення певних груп кісток у конструкції та особливості загального планування господарсько-побутового комплексу (Гладких, Корниец 1979, с. 5–18). На думку М.І. Гладких, ритміка і симетрія в конструкції житла та поселенського модуля свідчать про наявність первісної архітектури як особливого виду мистецької діяльності. Верхньопалеолітичне житло, на думку дослідника, виконувало не тільки функції захисту і сховку, але й відіграло важливу роль у вихованні та соціалізації. Тому конструкція житла демонструє не лише утилітарні, а й ергономічні, дизайнерські, естетичні та ритуальні аспекти (Gladkih et al. 1984).

Продовжуючи ідеї М.І. Гладких, Л.А. Яковлева пропонує концепцію «архітектурного орнаменту» як специфічної характеристики житлобудування мешканців стоянок Межиріч, Добраничівка, Гінці та Мізин. З погляду цієї дослідниці, орнамент виконував роль елемента самоідентифікації мешканців кожного окремого житла (Яковлева 2013, с. 47-62; Yakovleva 2015).

В останні роки дослідження Межирицької стоянки було продовжено, що дозволило розширити наші знання про просторову організацію епіграветських об'єктів Середнього Подніпров'я. Так, в рамках проєктів 2012-2013 років було підтверджено висновки про багат шаровий характер поселення (Haesaerts et al. 2015). З 2018 року відновлено дослідження внутрішнього заповнення четвертого житла, що виявило внутрішні об'єкти та кілька поверхонь проживання всередині конструкції (Shydlovskiy et al. 2019). Паралельно проводились дослідження матеріалів Добраничівської та Семенівських I–III стоянок у Середньому Подніпров'ї. Ці дослідження дозволили простежити особливості взаєморозташування об'єктів межирицької

культури на різних просторових рівнях – на рівні окремого поселенського модуля, на рівні стоянки загалом та на рівні мікрорегіону у зв'язку з сезонною мобільністю первісного колективу (Shydlovskiy, Tsvirkun et al. 2022). Певні висновки щодо культурного опанування ландшафтом були висловлені під час декількох міжнародних конференцій (Shydlovskiy, Péan et al. 2022; Chymyrgys et al. 2023).

Четверте житло Межирицької стоянки

Четверте житло, розкрите дослідженнями М.І. Гладких у 1978-1981 рр., як і перші три, виявлені на площі пам'ятки, є овальною концентричною спорудою діаметром 5,85 x 4,62 м, збудованою з використанням кісток мамонта. Для побудови житла використовувалися великі кістки з різним ступенем збереженості та облітерації, що свідчить про те, що кістки мамонта збирали навкруги під час будівництва. Конструкція складалася з трьох різних за призначенням елементів: фундамент, що складався з концентрично вкопаних максиллярними частинами черепів мамонта, розташованих з певною регулярністю, а також кількох великих трубчастих кісток; перекриття «даху» конструкції, яке впало всередину під час руйнації й складалося з бивнів та плоских кісток; зовнішня обкладка, яка притискала конструкцію ззовні та формувала «стіни» споруди (Гладких, Корниец 1979, с. 7-12).

Вхід до житла зафіксований у південній частині конструкції. Ознаками входу є завал з декількох великих бивнів, які формували арку, та наявність ряду субвертикально вкопаних довгих кісток мамонта, що утворювали своєрідний «паркан». Подібну конструкцію входу до житла також описав І.Г. Підоплічко для першого житла цієї стоянки (Підоплічко 1969, с. 111–134). Розташування входу в південній частині підтверджується наявністю потужного культурного шару на південь від входу – зони евакуації, яка свідчить про активний виніс сміття та вугілля з житлового заповнення.

Дослідження внутрішнього простору житла 4 розпочалося у 1994-1995 роках експедицією під керівництвом Н.Л. Корнієць за участю О. Соффер. Важливим результатом попередніх досліджень стало виявлення центрального вогнища та археологічних знахідок, розташованих під завалом перекриття споруди, яке складалося з бивнів та пласких кісток, переважно лопаток. Один з важливих висновків проведених досліджень полягає в констатації наявності кількох рівнів проживання, що було задокументовано завдяки невеликим траншейкам у підлозі розкопу (Корнієць та ін. 1996; Гладких, Шидловський 2021).

На наступному етапі дослідження житла, що розпочалося у 2018 році, вдалося виявити як мінімум три рівні розташування знахідок у заповненні житла та різні за характером ділянки антропогенних відкладів. Розкопки проводилися всередині закладеної у 1994-1995 рр. траншеї шириною 1 м, яка проходить по довгій вісі житла. Було досліджено дві протилежні ділянки заповнення – північно-східну та південно-західну – відносно центрального вогнища. Враховуючи, що вхід має південну орієнтацію, ці дві ділянки розташовані праворуч і ліворуч від входу в житло. На обох ділянках заповнення виявлено матеріали, які свідчать про наявність чітко вираженої господарської специфіки в різних секторах первісного житла.

У північно-східній частині виявлено концентрацію крем'яних виробів, що налічує понад 1070 артефактів. Ці вироби розподілені на два кластери, що свідчить про проведення на цій площі обробки кременю принаймні двічі. Особливістю крем'яного набору з цього об'єкта є незначна кількість знарядь праці (скребків, різців, мікролітів) порівняно з великою кількістю відходів виробництва (пластини, пластинки, мікропластинки, відщепи) та шістьма нуклеусами. Частина матеріалів була виявлена у заглибленні в підлозі житла, тоді як верхній горизонт знахідок перекривався серією оброблених ребер мамонта та бивневим

артефактом. На думку авторів розкопок, простежується неодноразове використання північно-східного сектору як майстерні для обробки кременю та виготовлення знарядь праці (Цвіркун та ін. 2021).

Аналіз планів інших межиріцьких жител свідчить про подібність розташування місць для первинної обробки кременю в різних житлових об'єктах стоянки. Так, у першому житлі, дослідженому І.Г. Підоплічком, відзначено наявність внутрішньої майстерні на схід від центрального вогнища (Підоплічко 1976, с. 138–149). У цьому місці знайдено три нуклеуси та багато «реберчастих відколків». З площі цього скупчення походять 17 виробів з вторинною обробкою, серед яких 11 скребків та два різці (Гладких 1971, с. 58).

У другому житлі також відзначена концентрація крем'яних виробів переважно в східній половині внутрішнього заповнення (Підоплічко 1976, с. 146). Враховуючи, що всі житла стоянки орієнтовані входом на південь, спостерігається загальний патерн поведінки: операції з обробки кременю відбувалися переважно в східній частині житла, праворуч від центрального вогнища.

В південно-західній частині житлового заповнення виявлено інший характер знахідок. Тут помітно потужніше офарбування культурного шару вохрою. Серед знахідок привертають увагу анатомічні групи середніх ссавців – рештки кінцівок та хребці (заець, лисиця). У цьому контексті виявлено серію кістяних знарядь для обробки кістки – проколки та голки з трубчастих кісток цих тварин. Крем'яних виробів, на відміну від східної ділянки, знайдено досить мало (Shydlovskiy et al. 2019).

Таким чином, в процесі дослідження траншеї, розташованої по довгій вісі в заповненні житла, виявлено дві функціонально різні ділянки відносно центральної частини з залишками вогнища. Культурні рештки в південно-захід-

ній ділянці (анатомічні групи хутряних тварин, проколки) свідчать про проведення тут операцій з обробки хутра та шкіри. У північно-східній частині траншеї наявні яскраві свідчення обробки крем'яної сировини та виготовлення знарядь праці, що також пов'язані з обробкою шкіур. Загалом, наявність цих дій всередині житла опосередковано свідчить про холодний період року. Проте функціональний розподіл між різними секторами всередині житла може також свідчити про наявність специфічних місць для виробництва у представників різних гендерів.

Таким чином, ми маємо справу з територіальним протиставленням двох різних секторів всередині житла за функціональною належністю. Подібна диспозиція, ймовірно, відображала гендерну та економічну структуру мінімального господарського колективу – мешканців первісного житла. У цьому випадку спостерігається просторове протиставлення двох опозицій (обробка кременю – обробка шкіур і хутра; умовно «чоловіча» – умовно «жіноча» частини) відносно центрального вогнища, входу та частин світу за лінією північ – південь.

Фундамент та зовнішня обкладка

Регулярність споруди яскраво проявилася під час розчищення четвертого житла у 2018 році. Було встановлено, що великі кістки мамонта використовувалися у різний спосіб під час будівництва конструкції. Основу (фундамент) житла склали черепи мамонта, вкопані по колу в давню поверхню потиличними частинами назовні. Особливістю черепів, використаних у фундаменті, є те, що в них були зруйновані тім'яні кістки. Можливо, внутрішню частину черепа використовували для встановлення жердин. В деяких ділянках периметра черепи також доповнювались трубчастими кістками мамонта, які були вкопані до половини власної довжини в давній ґрунт. Скоріше за все, над цією конструкцією встановлювалася наметоподібна споруда, перекриття якої

придавлювалось бивнями та пласкими кістками, що в процесі руйнації впали всередину. Регулярно встановлені черепи мамонта, що формують цоколь житла, доповнюють загальне враження про секторне використання внутрішнього простору.

Ззовні по периметру конструкцію було обкладено зовнішнім колом кісток. У зовнішній обкладці четвертого житла виявлено переважно пласкі кістки (лопатки, тазові), нижні щелепи та трубчасті кістки. Найбільш характерною особливістю 4-го житла є яскраво виражена симетрія і ритміка в розміщенні кісток зовнішньої обкладки. Особливо ефектну симетричну групу складають щелепи із західної частини споруди. У центрі групи знаходиться велика нижня щелепа, покладена підборіддям догори. Справа і зліва від неї розташовані дві колонки нижніх щелеп, вставлених одна в одну підборіддям донизу (так звана «сосонка»): зліва – три щелепи в колонці, справа – дві.

Справа від цієї групи (з південно-західної сторони споруди) розташована друга симетрична композиція. В її центрі знаходиться череп молодого мамонта, встановлений бивнями догори. Зліва від нього покладено дві лопатки та тазову кістку, праворуч – аналогічна серія: дві лопатки та тазова кістка. Ліворуч від симетричної групи нижніх щелеп (з північно-західної сторони споруди) розташована ритмічна група кісток, у якій чергуються череп, анатомічна група хребців, череп, анатомічна група хребців і знову череп (Гладких, Корниєц 1979, с. 5-18).

Частина пласких кісток має наскрізні отвори, переважно округлої форми. На плані скупчення 1981 р., на якому отвори в пласких кістках відмічені заливкою, помітно, що ці кістки розміщуються переважно на прикордонних ділянках між зовнішньою обкладкою та центральною частиною скупчення (на кв. 332, 323, 334). Ще дві кістки з отворами знаходяться у зовнішній обкладці на кв. 323 і 335. Кістки з отворами розміщуються попарно на північний схід та

південний захід від центру скупчення (Гладких, Корниец 1979, с. 11, рис. 4).

Симетрія у розташуванні кісток зовнішньої обклашки простежується не тільки всередині окремих ділянок периметра, але і по всьому колу споруди, коли однакові групи кісток розташовані на протилежних сторонах житла і протиставлені одна одній. Так, у східній половині скупчення зафіксовано дві протилежачі групи трубчастих кісток. Їхнє розташування близьке до лінії північ-південь, при чому направо від кожної з цих груп трубчастих розташовуються череп та дві пласкі кістки. В тих випадках, коли вдалося простежити взаємне перекриття кісток, порядок укладання відбувався справа наліво (Гладких 1999, с. 29-33).

Поселенський модуль

Поза межами житла по лінії схід – захід було виявлено два великих бивні, орієнтовані опуклими частинами в сторону житла на відстані 1,2 – 1,7 м від нього. Обидва ці бивні пов'язані з крайовими ділянками господарських ям №3 та 4. По цій лінії розміщуються великі бивні в центральній частині скупчення (Гладких, Корниец 1979; Гладких 1999, с. 31-32).

Симетричне розміщення кісток спостерігається в усіх частинах господарсько-побутового комплексу: на окремих ділянках периметра споруди, по всьому периметру і, нарешті, за його межами. Так, з південної й північної сторони житла розміщуються виробничі центри, положення яких корелюється з групами трубчастих кісток на відповідних сторонах концентрації. Така симетрія може мати естетичний характер або бути обумовленою виробничими чинниками. Наприклад, на характер аранжування зовнішньої обклашки, призначення якої полягало в утриманні шкур всередині конструкції житла, могли впливати типи кісток, що використовувалися при спорудженні житла, та напрям вітрів у цьому регіоні. Найбільш захищеною ділянкою в зовнішній обклашці

виглядає східний сектор, сформований колонками нижніх щелеп мамонта, на відміну від інших секторів, де переважно використовувалися пласкі кістки мамонта. М.І. Гладких не виключав можливість ритуального значення симетричного і ритмічного розміщення кісток у споруді (Гладких 1999, с. 31-32).

На периферії основної споруди з кісток мамонта розташовано шість ям овальної форми, що мають різні розміри та глибини. Чітко зафіксовані контури ям, де відзначено скупчення знахідок і глеюватість при контакті з заповненням. Декілька ям навколо четвертого житла було розкопано протягом 90-х років, а також досліджено заповнення ям, що належать до першого та другого поселенських модулів. Простежено складну стратиграфію та характер накопичень всередині ям (Nuzhnyi, Shydlovskiy 2015; Шидловський та ін. 2020). Незважаючи на унікальний вміст кожної з цих ям, можливо виокремити певні закономірності в їхньому розташуванні.

Ці штучні овальні заглиблення, приблизно 1 м глибиною, розташовуються регулярно навколо житлових конструкцій, зберігаючи загальне орієнтування поселенського модуля за сторонами світу. Для четвертого господарсько-побутового комплексу спостерігається наявність двох потужних культурних шарів (виробничих центрів, за М.І. Гладких) на південь та північ від центральної споруди. Господарські ями розташовані по три на захід і схід від споруди. У межах ГПК можна спостерігати поділ всієї площі модуля на шість секторів відносно центрального вогнища всередині споруди. В деяких випадках ритмічні групи кісток зовнішньої обклашки корелюють з розташуванням господарських ям (Рис. 1).

Дослідження на інших поселенських модулях (ям 7 і 8 першого ГПК та ями 6 другого ГПК) дозволяє стверджувати, що існує загальний патерн для всього поселення: ями, розташовані на південь від житла, мають складне заповнення

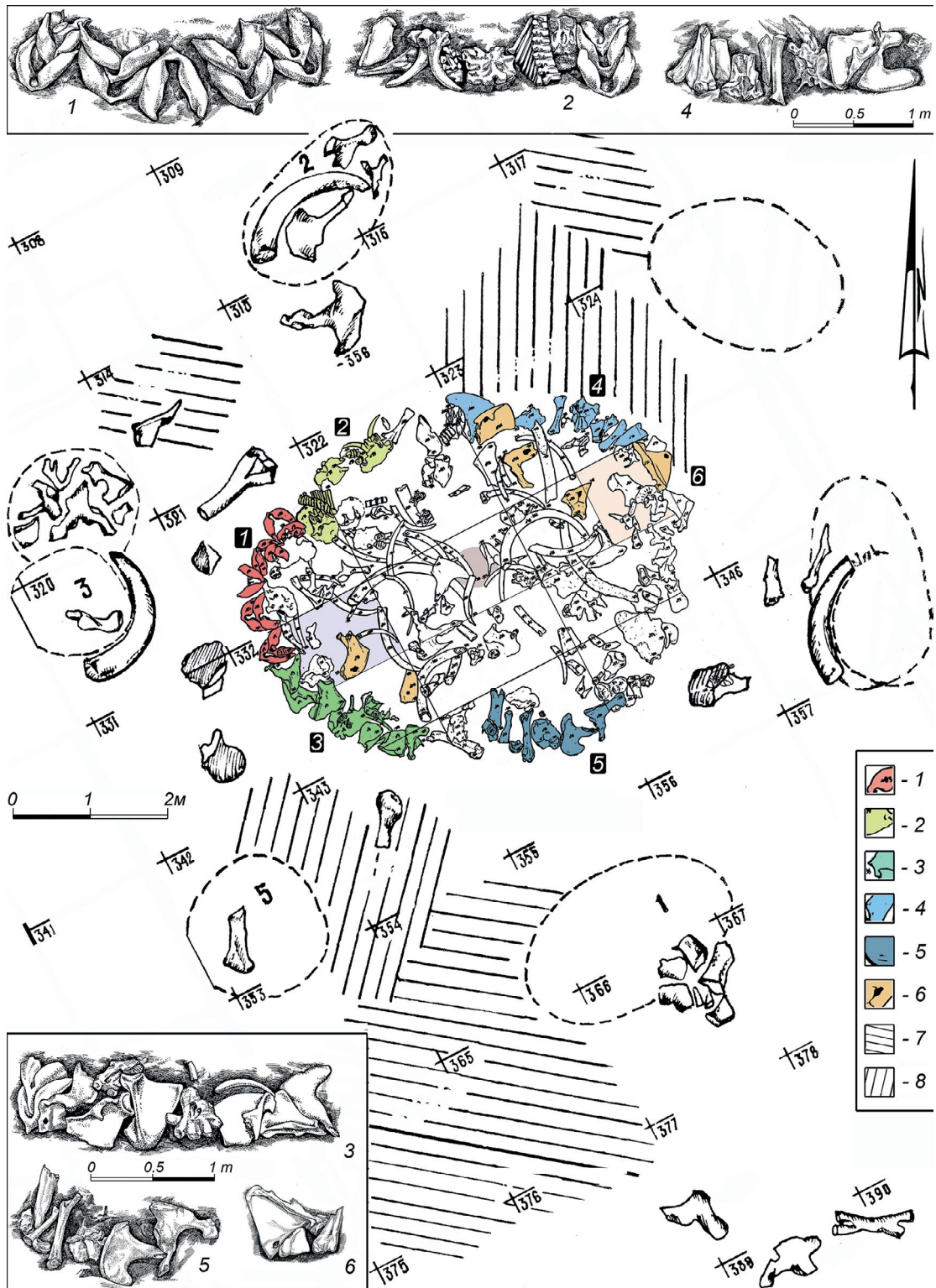

Рис. 1. Четвертий господарсько-побутовий комплекс Межирицької стоянки. Розташування великих кісток мамонта у споруді Житла 4: 1 - симетрична група нижніх щелеп; 2 - симетрична група черепів та хребців; 3 - симетрична група черепа, лопаток та тазових; 4 - група трубчастих, черепа та плоских; 5 - протилежна група трубчастих, черепа та плоских; 6 - плоскі кістки зі штучними отворами; 7 - ділянки верхнього культурного шару; 8 - ділянки нижнього культурного шару (Зведений план та малюнки за: Гладких, Корниець 1979; Гладких 1999; Гладких, Шидловський 2021).

Fig. 1. Fourth household unit of Mezhyrich settlement. Placement of large mammoth bones in the structure of Dwelling 4: 1 - symmetrical group of mandibles; 2 - symmetrical group of skulls and vertebrae; 3 - symmetrical group of skull, scapulae, and pelvises; 4 - group of tubular, skull and flat bones; 5 - the opposite group of tubular, skull and flat bones; 6 - flat bones with artificial holes; 7 - areas of the upper cultural layer; 8 - areas of the lower cultural layer (Summary plan and drawings of bones after: Gladkikh, Kornietz 1979; Gladkikh 1999; Gladkikh, Shydlovskiy 2021).

у вигляді потужних антропогенних прошарків, які чергуються з піщаними лінзами. Часто такі відклади представлені суцільною попелястою брекчією з кісток ссавців, кісткового вугілля, виробів з кременю і кістки та їхніх фрагментів. Водночас ями, розташовані на північ від поселенських модулів, залишаються практично порожніми й не містять значних антропогенних відкладів.

Мікрорегіон

Технологічний аналіз разом з радіовуглецевими даними показують, що стоянки так званої «межиріцької культури» (Межиріч, Гінці, Добраничівка, Бужанка II, Семенівка II та III) є залишками життєдіяльності одного суспільства, яке населяло досить обмежену територію 17-15 тисяч років тому. Спільність виявляється не лише в технології обробки кременю, кісток та бивнів, але й у таких загальних рисах, як поширення стандартних за розміром круглих жител, використання канівського кременю для виготовлення виробів, а також у поширенні мушель чорноморських і лиманних моллюсків у якості підвісок.

В Середньому Подніпров'ї пам'ятки межиріцької культури представлені двома типами стоянок, які співвідносяться з різними сезонами побутування. Перший тип пов'язаний з наявністю жител та інших споруд з кісток мамонта (Межиріч, Гінці шар 1 і Добраничівка). Друга категорія не має таких споруд (Семенівка I, II та III, Гінці шар k).

Початково археологічним обґрунтуванням визначення сезонності була наявність або відсутність жител з кісток мамонта та ям-сховищ. Було аргументовано, що поселення з житлами з кісток мамонта використовувалися лише в холодний сезон (Soffer 1985, 388-404; Соффер 1993, с. 14-16), в той час, як «літні» пам'ятки представлені короткочасними стоянками без монументальних споруд. Важливі висновки щодо сезонної мобільності можна отримати,

порівнюючи основні характеристики Межиріча та Семенівки III, а саме: топографічне розташування, наявність зовнішніх ям та об'єктів, використання великих кісток мамонта у будівельних конструкціях, наявність кількох житлових поверхонь і функціонально різних секторів, а також специфіку знаряддевого набору.

Спільними рисами жител в обох випадках є субовальна форма конструкції, однакові розміри (близько 5 м у діаметрі) та орієнтація за сторонами світу. Потужний культурний шар чітко розташований на південь від жител у всіх випадках Межиріча та Семенівки III.

Однак за іншими характеристиками спостерігається високий рівень компліментарності між житлами обох пам'яток. Житла Межиріча розташовані на низькому топографічному рівні, при злитті річок Рось і Росава. У структурі споруд є архітектурні елементи різного функціонального значення, виготовлені з великих кісток мамонта – фундамент, зовнішня обкладка, покриття. Навколо жител концентрично розташовані ями з різною функціональністю та складною структурою. У заповненні Житла 4 виявлено три антропогенні поверхні й зафіксована наявність функціонально різних секторів всередині. Крем'яні комплекси та набір знарядь свідчать про дії, пов'язані з первинною обробкою кременю, а також операціями з обробки шкіри та хутра.

На противагу від цього, пам'ятки Семенівки I – III розташовані на вододілі між долинами Дніпра, поблизу найвищої точки між долинами Недри, Трубежа та Супою. Залишки житла Семенівки III є «легкою» спорудою, в якій не використано великі кістки мамонта. Крім того, відсутні зовнішні та внутрішні об'єкти з функціональними особливостями. Набір знарядь свідчить про операції, пов'язані з мисливською діяльністю та розбиранням здобичі.

В цьому випадку, поселенські структури однієї культурної групи демонструють зворотну

симетрію, коли функціонально однакові об'єкти (житла) мають протилежні характеристики, що зумовлено особливістю сезонної адаптації.

Централізований патерн мобільності проявляється в організації функціонально різних (протилежних) секторів всередині житла та навколо вогнища, зовнішніх об'єктів навколо жител з кісток мамонта, а також спеціалізованих стоянок навколо базових таборів з мамонтовою архітектурою. Базові табори розташовувалися в центрі сезонних переміщень групи, в найбільш зручних місцях з огляду на наявність природних ресурсів. Тимчасові мисливські табори, місця збору кременю, місця забою та кладовища великих трав'янистих використовувалися в різні сезони навколо базових поселень.

Висновки

В процесі аналізу просторового розміщення об'єктів межирицької епіграветської традиції, можливо стверджувати про опанування екологічною нішею первісними мешканцями шляхом утворення об'єктів з виразною диспозицією у своїх характеристиках (низька – висока топографія, складні конструкції – легка споруда, полювання – обробка шкір тощо). Початковим базисом для такого протиставлення була дихотомія мисливської поведінки, яка була детермінована жорсткими умовами сезонності.

Згідно з А. Леруа-Гураном, «Внаслідок цього символічного 'одомашнення' людина змогла перейти від природної ритмічності сезонів, днів і відстаней до ритмічності, що регулюється і пакується в мережі символів – календарних, годинних або метричних – які перетворювали людський час і простір на театральну сцену, на якій гра природи контролювалася людською волею» (Леруа-Гуран 1993, 315).

На нашу думку, виразна різниця у сезонній мобільності стала основою для формування світоглядних уявлень, пов'язаних із бінарними опозиціями та повторюваністю. Це знайшло

вираз у просторовому розташуванні археологічних об'єктів цієї групи населення, створюючи своєрідний «ландшафтний орнамент», який група формувала в рамках своєї екологічної ніші. Спосіб життя, сезонна поведінка та світоглядні уявлення відобразилися в мобільному мистецтві цієї групи, яке характеризується крайнім симетризмом та повторюваністю в орнаментальних схемах.

Орнаментальність в мистецтві, архітектурі та розташуванні антропогенних об'єктів є свідченням олюднення, доместикації простору та опанування ландшафтом. Ці явища стали важливими інструментами психологічної адаптації групи до навколишнього середовища, що забезпечувало сталість існування в умовах кінця вюрмського гляціалу.

Література

- Гладких, М.І. 1971. Крем'яний інвентар пізньопалеолітичного поселення Межирич. *Археологія*, №3, с. 58-63.
- Гладких, М.І. 1977. Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднепалеолитических памятников. В: Праслов, Н.Д. (ред.). Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы. Л.: Наука, с. 137-143.
- Гладких, М.І. 1999. Древнейшая архитектура по археологическим источникам эпохи палеолита. *VITA ANTIQUA*, №1, с. 29-33. <http://vitaantiqua.org.ua/wp-content/uploads/2016/10/004VA01-gladkikh.pdf>
- Гладких, М.І., Корниец, Н.Л. 1979. *Отчет о раскопках Межиричского позднепалеолитического поселения в 1978 г.* К.: Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1978/106, ф.е. 8732, 44 арк.
- Гладких, М., Шидловський, П. 2021. Дослідження четвертого житла Межирицького поселення: проблеми та перспективи. В: *Наукові студії. Міграції та інновації: у пошуках первинності ідей, речей, людей*, Т. 11, с. 3-27. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8329420>.
- Корниец, Н.Л., Сунцов, Ю.В., Соффер, О. 1996. *Отчет о раскопках позднепалеолитической стоянки Межирич в 1995 г.* К.: Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, ФЕ 1995/96.
- Нужний, Д.Ю., Шидловський, П.С., Лизун, О.М. 2017. Семенівські верхньопалеолітичні стоянки в контексті епігравету Середнього Подніпров'я. *Кам'яна доба України*, 17-18, с. 16-47. <https://doi.org/10.5281/zenodo.1268743>.
- Пидопличко, І.Г. 1969. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. Киев: Наукова думка.

- Пидопличко, І.Г. 1976. Межиричские жилища из костей мамонта. Киев: Наукова думка.
- Соффер, О.А. 1993. Экономика верхнего палеолита: продолжительность заселения стоянок на Русской равнине. *Российская археология*, 3, с. 5-17.
- Цвиркун, О., Шидловський, П., Дудник, Д., Чимириш, М. 2021. Кременеобробний комплекс четвертого житла Межирицького верхньопалеолітичного поселення. *VITA ANTIQUA*, 13. *Житла первісної Європи: соціальна адаптація у змінному середовищі*, с. 55-86. <https://www.doi.org/10.37098/VA-2021-13-55-86>.
- Шидловський, П.С., Мамчур, Б.В., Чимириш, М.В., Péan, S. 2020. Остеологічні матеріали з господарської ями 6 Межирицької стоянки: інтерпретація об'єкту. *Археологія і давня історія України*, 37(4), с. 299-309. <https://doi.org/10.37445/adiu.2020.04.25>.
- Шовкопляс, І.Г. 1971. Господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту. *Археологія*, 3, с. 13-21.
- Яковлева, Л. 2013. Найдавніше мистецтво України. К.: Стародавній Світ.
- Chymyrys, M., Shydlovskiy, P., & Tsvirkun, O. 2023. The structure of dwellings from the Upper Palaeolithic settlements (Mezhyrich, Dobranichivka, Hintsy). *29th EAA Annual Meeting (Belfast, Northern Ireland 2023) 'Weaving Narratives'* - Abstract Book: 1015, <https://doi.org/10.5281/zenodo.8369825>.
- Gladkikh, M.I., Kornietz, N.L., Soffer, O. 1984. Mammoth-Bone Dwellings on the Russian Plain. *Scientific American*, November, 251 (5): 164-175, <http://dx.doi.org/10.1038/scientificamerican1184-164>.
- Haesaerts, P., Péan, S., Valladas, H., Damblon, F., Nuzhnyi, D. 2015. Contribution à la stratigraphie du site paléolithique de Mezhyrich (Ukraine), *L'Anthropologie*, 119 (4). *Hommes et environnements au Paléolithique supérieur en Ukraine: Mezhyrich*: 364-393, <http://dx.doi.org/10.1016/j.anthro.2015.07.002>.
- Leroi-Gourhan 1993: A. Leroi-Gourhan, *Gesture and speech* (Cambridge, London 1993).
- Lévi-Strauss 1963: C. Lévi-Strauss, *Structural Anthropology* (New York 1963).
- Nuzhnyi, D. 2008. The epigravettian variability of the middle Dnieper river basin. В: Кулаковська, Л.В. (ред.), *Дослідження первісної археології в Україні*. Мат-ли міжнар. наук. Конференції. К.: Корвін Пресс, с. 96-134.
- Nuzhnyi, D.Yu. 2008. The epigravettian variability of the Middle Dnieper river basin. In: L.V. Koulakovska (Ed.), *Doslidzhennya pervisnoyi arkhelohiyi v Ukrayini*. Proceedings of the international conference, Kyiv: Korvin-Pres.: 96-134.
- Nuzhnyi, D., Shydlovskiy, P. 2015. Variabilité de l'industrie lithique entre les structures de l'habitation no 1 de Mezhyrich, site du Paléolithique supérieur d'Ukraine, *L'Anthropologie*, Vol. 119 (4), p. 394-416, <https://doi.org/10.1016/j.anthro.2015.07.003>.
- Shydlovskiy, P., Péan, S., Tsvirkun, O., Chymyrys, M., & Dudnyk, Diana. 2022. Internal and External Structures of the Upper Palaeolithic Dwelling No.4 from Mezhyrich Settlement (Ukraine). *(Re)integration. 28th EAA Annual Meeting (Budapest, Hungary, 2022) – Abstract Book: 779–781*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8311434>.
- Shydlovskiy, P.S., Tsvirkun, O.I., Péan, S., Chymyrys, M.V. 2022. Spatial Distribution of Mezhyrichian Objects (Eastern Epigravettian): A Model of Seasonal Mobility. In: Sobkowiak-Tabaka, I., Diachenko, A., Wiśniewski, A. (eds) *Quantifying Stone Age Mobility. Quantitative Archaeology and Archaeological Modelling*. Springer, Cham: 212-217. https://doi.org/10.1007/978-3-030-94368-4_8.
- Shydlovskiy, P.S., Tsvirkun, O.I., Péan, S., Chymyrys, M.V., Mamchur, B.V. 2019. New Study of Fourth Dwelling from Mezhyrich Upper Palaeolithic Campsite: the results of International Summer School activity. *VITA ANTIQUA 11. Archaeology, Museum & Monument Studies: educational and research aspects*: 92-115. <https://doi.org/10.37098/VA-2019-11-92-115>.
- Soffer, O.A. 1985. *The Upper Paleolithic of Central Russian Plain*. San Diego, Academic Press Inc.
- Yakovleva, L. 2015. The architecture of mammoth bone circular dwellings of the Upper Palaeolithic settlements in Central and Eastern Europe and their socio-symbolic meanings. *Quaternary International*, 359-360: 324 – 334, <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2014.08.050>.

References

- Pidoplichko, I.G. 1969. *Pozdnepaleolithicheskie zhilischa iz kostej mamonta*. Kyiv: Naukova dumka (in Russian).
- Pidoplichko, I.G. 1976. *Mezhyrichskiie zhylishcha iz kostei mamonta (Mezhyrich Mammoth Bone Dwelling Constructions)*. Kyiv: Naukova dumka (in Russian).
- Soffer, O.A. 1993. Ekonomika verhnego paleolita: prodolzhytelnost zaseleniia stoinok na Russkoi ravnine. *Rossiiskaia arheolohiia*, 3: 5-17 (in Russian).
- Tsvirkun, O., Shydlovskiy, P., Dudnyk, D., Chymyrys, M. 2021. Lithic processing complex of the fourth dwelling of the Mezhyrich Upper Palaeolithic settlement. *VITA ANTIUA 13. Dwellings of Prehistoric Europe: social adaptations in variable environments*, 55-86. (in Ukrainian), <https://www.doi.org/10.37098/VA-2021-13-55-86>.
- Shydlovskiy, P.S., Mamchur, B.V., Chymyrys, M.V., Pean, S. 2020. Osteological materials from the household Pit 6 at the Mezhyrich settlement : interpretation of the finds. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 37(4), p. 299-309. <https://doi.org/10.37445/adiu.2020.04.25>.
- Shovkopliash, I.H. 1971. Hospodarsko-pobutovi kompleksi piznoho paleolitu. *Arkheolohiia*, 3: 13-21.
- Yakovleva, L. 2013. *Naidavnishe mystetstvo Ukrainy*. Kyiv: Starodavii Svit. (in Ukrainian).
- Chymyrys, M., Shydlovskiy, P., & Tsvirkun, O. 2023. The structure of dwellings from the Upper Palaeolithic settlements (Mezhyrich, Dobranichivka, Hintsy). *29th EAA Annual Meeting (Belfast, Northern Ireland 2023) 'Weaving Narratives' - Abstract Book*: 1015, <https://doi.org/10.5281/zenodo.8369825>.
- Gladkih, M.I., Kornietz, N.L., Soffer, O. 1984. Mammoth-Bone Dwellings on the Russian Plain. *Scientific American*, November, 251 (5): 164-175, <http://dx.doi.org/10.1038/scientificamerican1184-164>.
- Haesaerts, P., Péan, S., Valladas, H., Damblon, F., Nuzhnyi, D. 2015. Contribution à la stratigraphie du site paléolithique de Mezhyrich (Ukraine), *L'Anthropologie*, 119 (4). *Hommes et environnements au Paléolithique supérieur en Ukraine: Mezhyrich*: 364-393, <http://dx.doi.org/10.1016/j.anthro.2015.07.002>.
- Leroi-Gourhan 1993: A. Leroi-Gourhan, *Gesture and speech* (Cambridge, London 1993).
- Lévi-Strauss 1963: C. Lévi-Strauss, *Structural Anthropology* (New York 1963).
- Nuzhnyi, D. 2008. The epigravettian variability of the middle Dnieper river basin. В: Кулаковська, Л.В. (ред.). *Дослідження первісної археології в Україні*. Мат-ли міжнар. наук. Конференції. К.: Корвін Пресс, с. 96-134.
- Nuzhnyi, D.Yu. 2008. The epigravettian variability of the Middle Dnieper river basin. In: L.V. Koulakovska (Ed.), *Doslidzhennya pervisnoyi arheolohiyi v Ukraini*. Proceedings of the international conference, Kyiv: Korvin-Pres.: 96-134.
- Nuzhnyi, D., Shydlovskiy, P. 2015. Variabilité de l'industrie lithique entre les structures de l'habitation no 1 de Mezhyrich, site du Paléolithique supérieur d'Ukraine, *L'Anthropologie*, Vol. 119 (4), p. 394-416, <https://doi.org/10.1016/j.anthro.2015.07.003>.
- Shydlovskiy, P., Péan, S., Tsvirkun, O., Chymyrys, M., & Dudnyk, Diana. 2022. Internal and External Structures of the Upper Palaeolithic Dwelling No.4 from Mezhyrich Settlement (Ukraine). *(Re)integration. 28th EAA Annual Meeting (Budapest, Hungary, 2022) – Abstract Book*: 779-781. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8311434>.
- Shydlovskiy, P.S., Tsvirkun, O.I., Péan, S., Chymyrys, M.V. 2022. Spatial Distribution of Mezhyrichian Objects (Eastern Epigravettian): A Model of Seasonal Mobility. In: Sobkowiak-Tabaka, I., Diachenko, A., Wiśniewski, A. (eds) *Quantifying Stone Age Mobility. Quantitative Archaeology and Archaeological Modelling*. Springer, Cham: 212-217. https://doi.org/10.1007/978-3-030-94368-4_8.
- Shydlovskiy, P.S., Tsvirkun, O.I., Péan, S., Chymyrys, M.V., Mamchur, B.V. 2019. New Study of Fourth Dwelling from Mezhyrich Upper Palaeolithic Campsite: the results of International Summer School activity. *VITA ANTIQUA 11. Archaeology, Museum & Monument Studies: educational and research aspects*: 92-115. <https://doi.org/10.37098/VA-2019-11-92-115>.
- Soffer, O.A. 1985. *The Upper Paleolithic of Central Russian Plain*. San Diego, Academic Press Inc.
- Yakovleva, L. 2015. The architecture of mammoth bone circular dwellings of the Upper Palaeolithic settlements in Central and Eastern Europe and their socio-symbolic meanings. *Quaternary International*, 359-360: 324 – 334, <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2014.08.050>.

Vita Antiqua № 15 2024

DOI: 10.37098/VA-2024-15-55-66

ISSN 2522-9419 (Online) | 2519-4542 (Print)

Peculiarities of spatial behaviour among bearers of the Mezhyrichian Upper Palaeolithic tradition

Shydlovskiy Pavlo

PhD, associate professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv – Department of Archaeology, 60 Volodymyrska St, Kyiv, 01033, Ukraine, e-mail: prehist@knu.ua. ORCID: 0000-0001-6771-812X.

Gladkikh Mykhailo

DSc in History, Profesor Department of Archaeology and Museum Studies, Taras Shevchenko National University of Kyiv address: Volodymyrska St, 60, Kyiv 01033, Ukraine, e-mail: arch@univ.kiev.ua.

Sites of Mezhyrichian tradition of the Middle Dnieper Epigravettian provide critical insights into the seasonal mobility and functional use of space by prehistoric communities. The study of the Dwelling 4 at the Mezhyrich settlement has unveiled distinct patterns in the organization of living space, particularly concerning the placement of functionally diverse objects within and around mammoth bone dwellings.

An analysis of the interior of the fourth dwelling reveals a clear differentiation of economic activities across different sections of the space. This functional variation within the dwelling suggests diverse aspects of social life, potentially including gender roles and economic specialization. The spatial arrangement of household assemblages demonstrates a pronounced symmetry, with objects systematically arranged around a central hearth and oriented according to the cardinal points. This centralized spatial organization is evident not only at the individual settlement level but also across the broader micro-region, reflected in the relationship between major settlements with monumental architecture and temporary summer camps.

The analysis of site layouts, along with the spatial and topographical positioning of Middle Dnieper settlements, provides compelling evidence of the regularity and symmetry in the behaviour of Epigravettian society. Seasonal mobility played a crucial role in shaping world views, which were expressed through the spatial arrangement of objects and the creation of «landscape ornament» by these prehistoric inhabitants. Ornamentation in art, architecture, and the placement of anthropogenic objects signifies the process of humanization, the domestication of space, and the symbolic mastery of the landscape. These phenomena were vital tools for the psychological adaptation of groups to the conditions of the late Würm Glacial, ensuring resilience in a changing environment.

Keywords: hunter-gatherers, Upper Palaeolithic, Eastern Epigravettian, Mezhyrich culture, archaeological site, spatial analysis.